

SZENTES TAMÁS¹

MARX POLITIKAI GAZDASÁGTANA²

Avagy: marxista volt-e maga Marx?³

Aligha vonhatja bárki is kétségbe, hogy a 19. század közgazdaságtanának, sőt általában társadalomtudományának egyik legjelentősebb és mindmáig nagy hatású alakja Karl Marx volt. Kutató munkásságának, kiemelkedő tudományos teljesítményének értékelését sajnálatos módon megzavarja a nevéhez fűződő ideológiai áramlat, vagyis a marxizmus története és politikai megítélése. Sőt, az a tény is, hogy tudományos fő művei, elsősorban „A Tőke” három kötete és az „Értéktöbblet-elméletek” c. műve mellett olyan cikkeket, tanulmányokat is írt, és társszerzője volt a „Kommunista kiáltvány”-nak, amelyekkel ő maga is politikai célú ideológiát produkált. Így arra a kérdésre, amelyet egy nemzetközi tudományos konferencián régi barátom, Immanuel Wallerstein tett fel, kétféle válasz adható: Az egyik: Marx mint önálló, eredeti és alkotó gondolkozású tudós nem sorolható be semmilyen ideológiai szektába, „izmusba”. A másik: Marx mint az akkori munkásmozgalom támogatására, serkentésére írt, politikai célú és ezért leegyszerűsítő, vulgarizált nézetek szerzője a marxizmus – mondhatni – első számú képviselője is volt. Ez utóbbi ellenére sincs azonban köze sem a marxizmus-leninizmushoz, különösen annak sztálini változatához, sem pedig azokhoz a kommunista rendszerekhez, amelyek a nevét pusztán cégéreként használták!

Marx életművében és publikációit tekintve tehát nyilvánvalóan különbséget kell tenni a tudományos és az ideológiai nézetek között. Az előbbiek sem kezelhetők kritikamentesen, mint ahogy egyetlen elmélet sem tekinthető hibátlannak, főként pedig tökéletesnek. A politikai célokat szolgáló marxi ideológia viszont, amely azután a „marxizmus-leninizmus” formájában szinte végletesen eltorzult, és a magát „szocialista rendszernek” nevező diktatúra apológiáját szolgálta, elméleti szempontból figyelmet sem érdemel. Furcsa módon azt tapasztalhatjuk, hogy sem azok, akik Marx nézeteit afféle „szentírásként” kezelik vagy kezelték⁴, sem pedig azok, akik őt tették vagy teszik felelőssé a kommunizmus bűneiért, valójában nem is ismerik tudományos fő műveit. (Ezen persze azért nem csodálkozhatunk, mert az említett művek aligha nevezhetők könnyű olvasmánynak.)

1 A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Intézetének professor emeritusa.

2 A marxi elméleten kívül az egyéb, különféle elméleti irányzatoknak a társadalmi fejlődés gazdaságtanához kapcsolható nézeteiről lásd Szentes (2011) 29-132.

3 DOI: 10.14267/RETP2018.02.02

4 Annak idején egyetemi hallgatóként megbizonyosodtam arról, hogy a marxi politikai gazdaságtant oktatók – egy-két kivételtől eltekintve – nem olvasták még a Tőke első kötetét sem.

A klasszikus közgazdaságtan politikai–gazdaságtani szemléletét és munka-értékel-méletét felhasználó, de annak liberális elveivel, a tőkés piacgazdaság lehetséges harmo-nikus működéséhez fűzött reményeivel szakító *Karl Marx* a tőke, illetve a kapitalizmus természetét és történelmi szerepét vizsgálva fontos és (eltekintve elméletének utópisz-tikus elemeitől) ma is időszerű fejlődéstani és rendszerelméleti kérdéseket tárgyalt. Bár fő műve, „*A tőke*” (repr. 1961) konkrétan a kapitalista gazdaság 19. századi működését és társadalmi következményeit elemezte kritikailag, de ugyanakkor történelmi össze-függésekben is, így és más tudományos műveit is figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a marxi elmélet az emberi társadalom fejlődéstörténetének magyarázatában, általános törvényszerűségeinek feltárásában is figyelemre és tanulmányozásra méltó. Marx egye-bek között állást foglalt abban,

- hogy mi viszi előre az emberi társadalom fejlődését, mi annak a meghatározható irá-nya, milyen szakaszokon keresztül, és milyen végső kifejtéssel;
- hogy mi a fejlődés belső „motorja”, és melyek annak a társadalom mindenkori gazda-sági, illetve „termelési viszonyai” (tulajdon-, munkamegosztás- és jövedelemelosz-tási viszonyai) által meghatározott keretei, illetve korlátjai;
- hogy miért és milyen erők hatására következnek be történelmi fordulatok, rendszer-váltások;
- hogy milyen kölcsönhatások, illetve ellentmondások képződhetnek a „termelési mó-don” belül a „termelési viszonyok” és a „termelőerők” között;
- hogy mi az élő emberi munkának és a munkaerő minőségének a szerepe a fejlődésben;
- hogy mi a piaci spontaneitásnak és a versenynek a termelők differenciálódására, a technikai fejlődésre, a monopolizálódásra, stb. gyakorolt hatása;
- hogy milyen egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok, illetve belső ellentmondások képződnek a tőkés piacgazdaság ciklikus működése és természetes fejlődése nyo-mán;
- hogy melyek a tőke nemzetközi áramlásának indítékai, és milyen annak hatása a tőkét exportáló, illetve importáló országok fejlődésére nézve;
- hogy miként járhat együtt a csere egyenértékűsége annak egyenlőtlenségével, illetve a külföldi tőke kizsákmányoló tevékenysége annak fejlődést serkentő hatásával; stb.,
- hogy a „későn jövők”, vagyis az iparosodásban megkésett országok követhetik-e, illet-ve kövessék-e a már fejlettebbek példáját; valamint
- hogy milyen társadalmi-gazdasági rendszerek (formációk) jöttek létre és követték egy-mást a történelemben;
- hogy miért és miként váltotta/váltja fel egyik a másikat;
- hogy mi az összefüggés egy társadalmi formáció, illetve rendszer ún. „gazdasági alap-ja” (vagyis „termelési módja”) és politikai, intézményi, jogi, kulturális „felépítmé-nye” között.

Marx az emberi társadalom fejlődésének folyamatában *objektív* (vagyis az egyének aka-ratától független) *törvényszerűségeket* tétélezett fel, és főként ezeket kívánta feltárni és magyarázni. A hagyományos felfogásnak megfelelően ebben a folyamatban meghatáro-zott szakaszokat különböztetett meg, amelyeket azonban egymástól jól megkülönböz-tethető „*társadalmi formációknak*”, eltérő társadalmi-gazdasági rendszereknek, vagyis

nemcsak a gazdálkodás módja, hanem a társadalmi viszonyok tekintetében is különböző rendszereknek minősített. Noha e formációk, illetve rendszerek alapjának az azokra jellemző „termelési módot” tekintette, annak jelentése – mint látni fogjuk – korántsem szűkül le a termelés materiális vonatkozásaira.

Történelem-szemléletében Marx főként a korabeli német (hegeli) filozófiában erősen hangsúlyozott *dialektikus ellentmondásoknak* a koncepcióját alkalmazta. A történelmi fejlődést úgy fogta fel, mint amelyet egyfelől a „*termelőerők*”, vagyis az emberi munkaerő és az ember alkotásaként létrejövő termelési eszközök és technológia állandó fejlődése, illetve fejlődésének követelménye, és másfelől az egyes társadalmi formációknak az előbbieket fejlődését kezdetben elősegítő, később azonban gátló „*termelési viszonyai*” között kialakuló ellentmondása és annak társadalmi kifejeződéseként az *osztályharc* hajtja előre.

A nagy történelmi fordulatok, átalakulások tekintetében úgy tűnik, hogy Marx ugyanannak a hegeli filozófiának egy másik jellegzetes elemét, nevezetesen a *tézis-antitézis-szintézis* koncepcióját is alkalmazta. Ha ugyanis az emberi társadalom fejlődési menetében a történelmi kiindulópontot, az első szakaszt, vagyis általa „*öközösségnek*” illetve „*öskommunizmusnak*” nevezett társadalmat, amely Marx jellemzése szerint a fejletlen termelőerők és a közösségi termelési viszonyok kombinációját testesítette meg, mintegy „*tézisként*” értelmezzük, akkor a *kapitalizmusnak* nevezett társadalmi formáció, amely az igen fejlett termelőerőknek és a magántulajdonra épült termelési viszonyoknak az együttese, ennek nyilvánvaló „*antitéziseként*” értelmezhető.

E két formáció által képviselt fejlődési szakaszok között a *rabszolgaság* és a *feudalizmus* rendszere, illetve társadalmi formációja voltaképpen csak átmeneti jelenségekként, illetve szakaszokként foghatók fel, amennyiben mindkettő egy ideig előre lendítette a termelőerők fejlődését, és a közösségi tulajdonviszonyok felbomlása után egy-egy lépést jelentett a tőkés magántulajdon rendszere felé. A rabszolgaság a munkát végző emberek sokaságát mint rabszolgákat tette az államhatalom által védett magántulajdon tárgyává, a feudalizmus pedig azt a földet, amelyhez az azt megművelő jobbágyokat kötötte életük végéig. Az uralkodó osztályok, vagyis a rabszolgatartók, illetve a feudális földbirtokosok így voltaképpen nyers és nyílt, *gazdaságon kívüli erőszak* alapján sajátították ki a megtermelt többletet. A kapitalizmus kibontakozása viszont feltételezte a munkaerő kettős értelemben szabaddá tételét, vagyis egyfelől a rabszolgaság és jobbágyosság felszámolásával a munkaerő szabad vándorlását és munkavállalását, másfelől pedig a saját termelési eszközeitől megfosztott, „*megszabadított*” munkaerő munkavállalásának kényszerét. Ezáltal viszont fölöslegessé vált a nyers és nyílt, *gazdaságon kívüli kényszer* alkalmazása, és a többlet kisajátítása a piacon keresztül mint jogilag egyenlő partnerek közötti csereügylet, vagyis *erőszak nélkül* valósulhat meg.

A végső „*szintézist*” viszont a Marx által feltételezett jövőbeli formáció jeleníthetné meg, amelyet mint a legfejlettebb termelőerőknek (ismét) közösségi termelési viszonyokkal való kombinációját ő „*kommunista társadalomként*” képzelt el. Ebben már nem létezhet kizsákmányolás semmilyen formában sem, sőt, megszűnik a kizsákmányolókat védő államhatalom és a piac is, amelyek az öközösségi társadalomban sem léteztek.

Marx történelem-szemléletét és a társadalmi fejlődés történetének menetére és mozgatórugóira vonatkozó koncepcióját minden bizonnyal erősen befolyásolta a korabeli

tőkés piacgazdaság működésének társadalmi következményeiről szerzett tapasztalata és a *kapitalizmus átfogó bírálata*nak szándéka. Aligha vonható kétségbe, hogy a korabeli kapitalizmusnak, a fejlett nyugat-európai országok 19. századi tőkés piacgazdaságának a lehető legpontosabb tudományos vizsgálatát, „diagnózisát” neki köszönhetjük, még ha annak egy-egy részletében akadnak is erősen kifogásolható következtetések. (Nem is szólva az általa elképzelt „terápia” utópisztikus jellegéről, amire még visszatérünk.)

Marx politikai gazdaságtanában a magántőke uralmára épült piacgazdaságnak és kapitalizmusnak mint társadalmi rendszernek egyszerre *történelmi, holisztikus és kritikai elemzését* is adta. Rámutatott arra is, hogy ez a rendszer minden, azt megelőző osztálytársadalomnál *fejlettebb* rendszer. Történelmileg vizsgálta a kapitalizmus kifejlődéséhez vezető folyamatot, és következtetései alapján kijelölte ennek a társadalmi formációnak a helyét az emberi társadalom fejlődésének menetében. Egyfelől kiemelte a kapitalizmusnak azt a képességét, hogy a termelőerőknek, az emberi munkaerő minőségének, teljesítőképességének és a technológiának a színvonalát minden korábbi társadalmi formációnál sokkalta magasabbra és eredményesebben fejlessze, a rendszeresen megtermelt többletnek (pénzbeli formájában: az „értéktöbbletnek”) az uralkodó osztály által történő kisajátítását pedig (a múltban még nélkülözhetetlen) nyílt erőszak nélkül is biztosítsa. Vagyis pusztán a piaci mechanizmus és annak gazdasági kényszerítő hatása folytán, de formálisan egyenlő partnerek közötti csere folyamatában. Másfelől viszont a kapitalizmust főként a társadalmon belüli (és nemzetközi) egyenlőtlenések növekedése, növekvő mértékben való újratermelődése, a kizsákmányolás és társadalmi elidegenedés fokozódása, valamint a rendszeresen újraképződő egyensúlytalanságok és válságok miatt bírálta és minősítette a történelmi fejlődés csupán egyik, de nem végső és örök szakaszának.

A tőkés piacgazdaság elemzését *Marx* (repr. 1961) az áru és az emberi munka *kettős jellegének* vizsgálatával kezdte, ami egyszersmind más gazdasági jelenségek kettős jellegének a figyelembevételét is indokolja. Ebből az elemzésből, illetve annak logikájából kibontakozik a *tőkés piacgazdaság történelmi kifejlődésének modellje*: A még csak használati értéket jelentő termékek *áruvá válásával* megjelenik a csereérték, vagyis a hasznosság és a cserében szerezhető érték kettőssége, a *pénznek* mint általánosan elfogadott csereértéknek az áruk világából történt kiemelkedésével pedig az áruvilág és a pénzvilág kettőssége. A pénz és a *tőke* (vagyis a több pénzt szülő pénz) kettőssége a piacgazdaság további jellemzője. Ez a fejlődési folyamat végül is „feje tetejére” állítja, de megszüntetni persze nem tudja, a piacgazdaság eredeti összefüggéseit, amennyiben a használati értéket jelentő terméknel fontosabbá válik a csereértékként realizálható áru, ez utóbbinál fontosabbá a (bármely más módon is) megszerzhető pénz, és mindennél fontosabbá a több pénzt hozó tőke, amely már „születési helyétől”, a termeléstől is elszakadhat. A pénztőke uralma a „termelő” tőke fölött, ez utóbbi uralma az *áruvá tett munkaerő* fölött, a pénz uralma az áruk fölött és végül minden más fölött, amit a piac kiteljesedése áruvá tesz. Ebben a modellben már benne rejlik mind a pénz eredeti (a termékek cseréjét

szolgáltató) funkcióját meghaladó működésének, mind pedig a piac eredeti szerepén túlterjedő hatásának⁵ a jelensége.

Marx a klasszikus *munka-értékelméletet*, illetve annak továbbfejlesztett változatát használta fel nemcsak az áruk „értékének”, illetve csereértékének (a klasszikusok kifejezésével: „természetes árának”) meghatározására, hanem a kisajátítható értéktöbblet keletkezésének, a tőkés társadalmi viszonyok *kizsákmányoló* jellegének a magyarázatául is.

A továbbfejlesztett változat, vagyis az értéknek az „*újratermeléshez társadalmilag szükséges munka*” mennyisége által való meghatározása fejlődéstani szempontból azért jelentős, mert egyrészt az már eleve figyelembe veszi a *technológia* fejlődését és a munka termelékenységének ez utóbbival és a *munkaerő minőségének* változásával összefüggő növekedését, másrészt utal az egyéni termelékenységre a társadalmi *átlagostól való eltérésekből fakadó, a termelők differenciálódását előidéző hatásra*. Sőt, koncepciójából logikusan következik a természeti erőforrások kimerülésének, illetve a természeti környezet károsításának a javak újratermeléséhez szükséges munkamennyiség, vagyis az ő értelmezése szerinti társadalmi költség növekedését előidéző hatása is, ami a *fejlődés fenntarthatósága* szempontjából különösen fontos kérdés napjainkban. Ha az ő korában *Marx* ezt nem tartotta is fontosnak, nagyon is indokolt lett volna figyelembe venniük azoknak a közgazdászoknak, akik a 20. század „szocialista” országaiban a nemzeti jövedelem számításának módját rá hivatkozva alakították ki.

A *munka-értékelmélet* marxi továbbfejlesztése azonban annak *ellentmondásossá* tételével társult. Társadalmilag szükségesnek ugyanis csak az számít, amit a társadalom annak elfogad, vagyis ami ténylegesen értékesítésre kerül a piacon. Ez pedig a már létező árak és vásárlóerő, vagyis jövedelmek függvénye. Ily módon az árképződést és a jövedelmeket meghatározó elmélet már eleve létező árakat és jövedelmeket tételez fel (hacsak nem biztosított a mindenkori tökéletes egyensúly). A korábbi munkaérték-elmélettel szemben így voltaképp elvész annak az a kétségtelen előnye, hogy nem a már létezőnek feltételezett árakon keresztül, hanem egy másik mértékegységben, munkaidőben fejezhető ki a számításba veendő munkaráfordítás.

Marx figyelembe véve egy már kifejlett piacgazdaságban a tőke szabad áramlását, és ennek következtében a profitráták kiegyenlítődsének tendenciáját, ár- és jövedelem-elméletét annyiban módosította, hogy az árképződés közvetlen alapjaként az „érték” helyett az ún. „*termelési árat*” határozta meg, a tőkészek között pedig egyfajta jövedelem-újraelosztást tételezett az átlagprofit elvének megfelelően. Ha ugyanis – a munkaérték-elmélet szerint – az értéknek, így a profitforrásként szolgáló értéktöbbletnek is az élő emberi munka a létrehozója, akkor a munkaigényes termelési ágazatokban a tőkészek elvileg nagyobb profithoz juthatnának hozzá, ezt azonban a tőkék szabad áramlása megakadályozná az oda átáramló tőke révén megnövelt termelés és a piaci árat leszorító túlkínálat miatt. Következésképpen, a csak átlagprofitot tartalmazó „termelési ár” mint az „érték” módosult formája, a munkaigényes ágazatokban utóbbinál alacsonyabb, a tőkeigényes ágazatokban annál magasabb nagysága kell, hogy meghatározza az egyes termékeknek – a kereslet és kínálat egyensúlya mellett kialakuló – piaci árát.

⁵ Erről lásd Szentes (2009), 172-173.

Marxnak mind az „érték” meghatározására, mind pedig e módosult formájára vonatkozó koncepciója a *fejlesztés-politika* számára azt sugallja, hogy

1. azok a termelők, így az egyes országok is, amelyeknek termelékenységi színvonal alacsonyabb az átlagosnál, saját ráfordításaikhoz képest kisebb, amelyeknek viszont magasabb, azok a saját ráfordításaikhoz viszonyítva nagyobb csereértékkel értékesíthetik termékeiket a piacon a csere egyenlősége, vagyis az egyenértékű csere körülményei között, vagyis eleve hátrányos helyzetbe kerül az az ország, amelynek termelékenységi színvonala nem éri el még az átlagos nemzetközi szintet sem,

2. a munkaigényes termelési ágazatok, illetve az azokra szakosodott országok a szabad tőkeáramlás körülményei között az általuk – legalábbis a munka-értékelmélet szerint – megtermelt „értéknél” csak alacsonyabb áron értékesíthetik termékeiket, míg a tőkeigényes ágazatok, illetve az azokra szakosodott országok az „értéknél” magasabb áron, vagyis aligha érdemes – legalábbis tartósan – munkaigényes ágazatokra szakosodni. Ráadásul a tőkeigényes ágazatokban a technika általában gyorsabb fejlődése a termelékenység emelkedését is jobban előmozdítja, ami az 1. pontban említett esetet is érvényre juttatja.

A marxi munka-értékelmélet is (mint általában minden munka-értékelmélet⁶) tehát az *élő emberi munka* szerepét emeli ki a társadalom fejlődésében⁷ és az értékek teremtésében. A *tőkét* is mint a múltban kifejtett munka kisajátított termékét értelmezi, az értékképzés folyamatában pedig és annak eredménye szempontjából is megkülönbözteti (ellentétben a klasszikusokkal) a képzett és a képzetlen munkát. E logikus feltevés ellenére azonban Marxnak sem volt (és nem is lehetett) a gyakorlatban is felhasználható válasza arra a kérdésre, hogy miként vezethető vissza a mind bonyolultabb tőke-javak (gépek, berendezések) értéke a múltban kifejtett különféle munkák mennyiségére. Ez ugyanis megoldhatatlan feladat lenne. Voltaképpen *válasz nélkül* maradt nála az a kérdés is, hogy a többszörös tanulatlan, egyszerű munkával egyenlőnek tekintett képzett, bonyolult munka ténylegesen hányszorosa az előbbinek.

Marx a termék értékének az újratermeléséhez társadalmilag szükséges mennyiségű munka által való meghatározását kiegészítette a *munkaerő-áru sajátos természetének* megállapításával, vagyis saját értéke és új értéket teremtő használati értéke megkülönböztetésével. Amíg a munkaerő saját (történelmileg és a helyi viszonyoktól, kultúrától

6 Így a klasszikus közgazdaságtan képviselőinek, sőt a katolikus filozófusnak, *Aquinói Szent Tamásnak* a vonatkozó felfogása is, amely szerint „pecunia juncta cum hominis labore pecuniam parare potest” (vagyis az emberi munkával összekapcsolt pénz tud pénzt szülni, más szóval a több pénzt "fiadzó" pénznek a forrása az emberi munka).

7 Érthetetlen – legalábbis számomra –, hogy miközben a magyar kormány a munka társadalmát, segélyek helyett munkaalkalmak biztosítását, a munkaerő, vagyis az emberi erőforrás „újratermelésében”, annak fizikai és szellemi képességei fejlesztésében vagy megőrzésében szerepet játszó szülők, oktatók, orvosok jobb anyagi megbecsülését, a gazdaságfejlesztésben a társadalmi újratermelési folyamat „értékláncának” minél magasabb szintjére emelkedést, a kutatási és fejlesztési kapacitások növelését, stb. jelöli meg célként, illetve törekvésként, ugyanakkor miért hadakozik Marxnak (ugyanezeket sugalló) tudományos koncepciója ellen. Miért ítéli el azokat a nyugati politikusokat (mint pl. Jean-Claude Junckerst), akik megemlékeznek Marx születésének 200. évfordulójáról? Arról nem is szólva, hogy egyes kormánypárti politológusok és újságírók milyen alapon teszik felelőssé Marxot a 20. században az ő nevére hivatkozó diktatúrák elkövetett bűneiért?!

függően változó) értékét az újratermeléséhez, vagyis a munkás fizikai és szellemi munkaképességének megőrzéséhez, fejlesztéséhez és családja fenntartásához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg, addig az általa kifejtett munka – annak képzettségétől, az alkalmazott technológiától és munkaszervezéstől stb. függően – annál nagyobb „új értéket”, vagyis saját értékéhez képest „értéktöbbletet” tud előállítani. Ez az *értéktöbblet* jelenti a profitnak, a munkaerőt megvásárló, a munkást alkalmazó tőkés jövedelmének a forrását. Megjegyzendő, hogy itt – a klasszikusok felfogásával ellentétben – az értéktöbblet, illetve a profit értelemszerűen akkor is nőhet, ha a munkaerő értéke és ára, vagyis a munkabér is nő.⁸

Marx a profitot mint a tőke elsődleges hozamát tehát az értéktöbblet kisajátításából származtatta, *kizsákmányolásnak* minősítette. Ennek a formálisan egyenlő cserepartnerek közötti viszonyban történő megvalósulását azzal magyarázta, hogy a megélhetés érdekében a munkások kénytelenek egyetlen árújukat, saját munkaerejüket eladni, a termelési eszközök ugyanis a tőkésosztály monopolisztikus tulajdonában vannak. Ily módon *Marx* a tőkés piacgazdaság kritikai elemzésében már a termelés társadalmi viszonyainak egyenlőtlenségeit, a különböző termelési tényezők tulajdonosainak elsődlegesen a tulajdonviszonyokban és ebből következően a munkamegosztás rendszerében és az elosztásban is megmutatkozó ellentéteit állította előtérbe.

A piacra lépő áruk és eladók csereviszonyában mutatkozó egyenlőség vagy egyenlőtlenség jelensége mögött *Marx* elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy egyáltalán *kinek* van árúja, *kinek* lehet és milyen árúja, és hogy milyenek a forgalomba kerülő áruk termelésének társadalmi viszonyai. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nemcsak a tőkés nemzetgazdaság csereviszonyainak vonatkozásában indokolt, hanem a nemzetközi kereskedelem tőkés viszonyaira vonatkozóan is.

Értelemszerűen a nemzetközi csere egyenlőtlenségének éppúgy, mint feltételezett formális egyenlőségének problémájához eszerint szervesen kapcsolódik a kérdés: *kinek*, az országok mely csoportjának és azokon belül mely osztályoknak, rétegeknek *vannak tulajdonában* (másokat kizáró monopóliumában) az árutermelés legfőbb eszközei és forrásai; ebből következően *milyen áruk termelésére képesek*, illetve kényszerülnek a világkereskedelem egyes résztvevői; továbbá *milyen viszonyok között* folyik az áruk termelése?

Amennyiben a marxi értelmezésben a tulajdon mint másokat kizáró monopólium a tőkés gazdaság egészének alappillére, még a legtökéletesebb szabad-versenyos tőkés piac és a nemzetközi tőkés gazdaság sem lehet meg e monopólium nélkül. Az ugyanis magában az árutermelés tőkés feltételeiben rejlik - akár úgy, mint általában a termelési eszközöktől megfosztott munkásokkal szemben a tőke mint az elidegenített termelési eszközök fölötti monopólium, akár pedig úgy, mint a nemzeti fejlődéshez szükséges

8 Nem állhatom meg, hogy ne említsem annak az egykori hallgatónak pár évvel ezelőtt nekem írt levelét, akit ötven évvel ezelőtt a dar-es-salaami egyetemen oktattam, és aki az óta nemzetközileg sikeres, magyar vállalatokkal is kapcsolatba került nagyvállalkozó lett. Levelében bevallotta, hogy amennyire unta más tárgyak előadásait, az én elméletörténeti előadásomnak *Marx* nézeteire kiterő részében különösen felfigyelt a profitráta alakulását meghatározó tényezőkre, és örömmel tudatta velem, hogy üzlettemberi sikereit nagyrészt ennek köszönheti.

erőforrásoknak vagy az újratermelés bizonyos láncszemeinek, illetve a kutatási és fejlesztési kapacitásoknak nemzetközileg, más országok vagy valamely ország-csoport által kézben tartott monopóliuma.

Marx az „értéktörvény” (vagyis az áruk csereértékének az újratermelésükhöz társadalmilag szükséges munkamenység által való meghatározása) érvényesülését éppúgy, mint annak megsértését, valamint az érték többlet piaci kisajátítását egyaránt a tőkés termelés társadalmi viszonyaiban, elsősorban a *tulajdonviszonyokban* meglévő alapvető egyenlőtlenségek hamis kifejeződésének, a társadalom egyenlőtlen viszonyainak *dolgok* egyenlő vagy egyenlőtlen *viszonyaiban* való elleplezésének tekintette. Ezért kapitalizmus-bírálatában az *elidegenedés* jelenségére is hangsúlyt helyezett.

A munka-értékelmélet *Marx* politikai gazdaságtanában egyszersmind tehát a *kizsákmányolás* koncepciójának az alapja is. A termelésben kifejtett munka és a munkás által eladott munkaerő, vagyis munkaképesség megkülönböztetésével *Marx* meg tudta oldani az érték többlet, vagyis a profitforrás keletkezésének és gazdaságon kívüli erőszak nélkül történő, piaci kisajátításának titkát. Ugyanakkor azonban az új értéket teremtő munkát leszűkítette az *anyagi termelésben kifejtett fizikai munkára*. Ez azt jelenti, hogy társadalmilag új érték képződhet a társadalmilag káros termékek (pl. fegyverek, kábítószerek) anyagi termelésében is, másfelől viszont nem minősül produktív, értéktermelő munkának sem a termelés irányítását végző vállalkozónak, illetve menedzsernek, sem pedig a *Marx* által legfőbb termelőerőnek tekintett emberi munkaerő, fizikai és szellemi munkaképesség újratermelésében szerepet játszó szülő, tanító, orvos, stb. munkája. Ez igencsak *ellentmond* annak a *marxi* felfogásnak is, amely az újratermelés összetett társadalmi folyamatként értelmezi a gazdaság működését (beleértve az elosztás és a produktív fogyasztás láncszemeit is).

Az „értéktörvény” mint az áruvilág hamis egyenlőségének elve *Marx* szerint olyan hosszú távú tendenciaként megvalósuló törvényszerűség, amely éppen megsértésén keresztül jut érvényre az értéktörvény követelményétől való pillanatnyi eltérések egymás hatását kioltó sorozatában. Másfelől, tökéletes érvényre jutásának pillanatában vagy inkább végső eredményében is csupán a társadalmilag szükséges (átlagos) munkamenységek cseréjének *egyenlőségét* jelentheti, amely mögött a ténylegesen kifejtett egyéni munkák *egyenlőtlensége* húzódik. Vagyis még az árutermelők cserében megnyilvánuló egyenlősége is tényleges egyenlőtlenségüket rejt magában, sőt egyenlőtlenségük fokozódása, differenciálódásuk épp a cserében mutatkozó egyenlőségükből, magából az értéktörvény érvényesüléséből (és nem csupán annak megsértéséből) következik.

A *marxi* elmélet szerint az „értéktörvény” érvényesülése az árutermelők fokozódó *differenciálódásához*, a kapitalizmus adott viszonyai között a *tőkék koncentrációjához* és *centralizációjához* vezet. Ennek végső soron *monopóliumok képződése*, a szabadversenynek monopolista versennyel való felváltása és monopolárok megjelenése a következménye. Így a monopóliumok képződése a *marxi* felfogás szerint – ellentétben a klasszikus és neoklasszikus felfogással – nem a szabadpiac működési törvényeinek megsértéséből, hanem érvényesüléséből következik.

A kapitalizmus *marxi* kritikájában nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek hangsúlyozása kapott helyet, hanem a gazdaságban rendszeresen újraképződő és súlyos társadalmi következményekkel járó *egyensúlytalanságok* kimutatása is.

Marx már az *áru kettős jellegének* vizsgálatában kimutatta a túltermelési válság elvont lehetőségét, amennyiben az áru tényleges realizálása feltételezi, hogy a vevő számára használati értéket testesít meg, az eladó számára pedig csereértéket, ez azonban csak úgy teljesülhet, ha a vevő megfelelő vásárlóerővel rendelkezik, az eladó pedig meg is kapja az áru ellenértékét. A *pénz funkcióinak* marxi megkülönböztetése és tárgyalása pedig már önmagában véve is sugallja a pénzügyi, monetáris, illetve fizetési válság kialakulásának veszélyét. Ha ugyanis a *forgalmi eszköz* funkcióját betöltő és a saját értékkel is bíró aranyat helyettesítő papírpénz nagyobb mennyiségben kerül forgalomba, mint amennyire az értékesítendő árutömegnek aranypénzből lenne szüksége, a pénz veszít vásárlóerejéből, és infláció alakul ki. (Íme a pénz „mennyiségi elméletének” valószínű érvényesülése!) Ez történik például akkor, amikor a felelőtlen költségvetési politika túlköltekezése nyomán alkalmazott deficitfinanszírozás okozza a pénz túlkínálatát és így a *monetáris egyensúly felbomlását*. Az eredetileg a fedezetet kívánó váltó leszámítolásából származó bankjegyet pedig csak addig képes zavartalanul teljesíteni a pénz *fizetési eszközként* betöltendő funkcióját, amíg ki nem derül, hogy e hitelpénznek nincs megfelelő fedezete. Korunk *hitelválságainak*, illetve fizetési válságainak is nem utolsósorban itt keresendő a gyökere, noha a mai pénz már egyszerre hordozza a papírpénz és az eredeti bankjegy jellegzetes vonásait és működésének kritériumait. Ami pedig a pénz felhalmozási eszközként működését illeti, az már eleve magában hordozza a *fölös tőkék megjelenésének*, pontosabban a tényleges beruházásokhoz képest túlzott tőkeképződésnek a lehetőségét.

Az *általános egyensúlytalanságok* és a ciklikusan visszatérő válságok marxi magyarázatában (Marx, 1961 repr.) egyszerre és egymással összefüggésben kap helyet

- a *profitért folyó hajszá* miatt mutatkozó túltermelés tendenciája, vagyis a „*túltermelési válság*” veszélye és
- a tömegek fizetőképes kereslete elégtelen, az előbbihez képest lemaradó növekedésének jelensége, vagyis a „*realizációs válság*”, illetve a „*keresletkorlát*” problémája, továbbá
- a fizetések láncolatában bekövetkező zavarnak, a fizetéseképtelenség terjedésének a jelensége, vagyis a pénzügyi, illetve *likviditási válság* kockázata, és mindezek nyomán
- a megtakarítások és a beruházások közötti egyensúly felbomlásának veszélye, valamint
- a gazdaság egyes összekapcsolódó részei *aránytalan növekedésének* problémája.

Marx a tőkés piacgazdaságban törvényszerűen képződő *egyensúlytalanságokat* a kapitalista rendszer bizonyos „*alapvető ellentmondásaival*” magyarázta, nevezetesen:

- a munka és a tőke közötti antagonizmussal (vagyis általa feloldhatatlannak tekintett, a tőkés felhalmozás általános törvényével összefüggő ellentmondással),
- a mindinkább társadalmiasodó termelés és egyéni (tőkés) kisajátítás közötti ellentmondással,
- a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondással, pontosabban szólva: a termelésnek és így a piaci kínálatnak a profitszerzés által ösztönzött növekedése és a fizetőképes fogyasztásnak, vagyis a hatékony keresletnek ahhoz képest lemaradó alakulása közötti ellentmondással,

- a termelés „kapun belüli” javuló szervezethez és a „kapun kívüli” piaci anarchia közötti ellentmondással, valamint és nem utolsósorban
- az újratermelési folyamatban egymáshoz kapcsolódó, (mai kifejezéssel élve:) input-output kapcsolatokkal bíró szektorok aránytalan, egymáshoz nem igazodó növekedéséből fakadó ellentmondással, vagyis azoknak az arányoknak a felbomlásával, amelyeknek az ún. marxi „újratermelési sémák”⁹ szerint az egymásnak termelő és piacot adó szektorok növekedésében érvényesülniük kellene.

Ami a tőke és a munka Marx által feltételezett antagonizmusát illeti, aligha tekinthetünk el e fogalmak értelmezésével kapcsolatos problémáktól. Nemcsak és nem is elsősorban az *antagonizmus* kifejezés jelent gondot, amennyiben az feloldhatatlan ellentmondást jelent, miközben ma már közhely, hogy a munka és a tőke képviselői - legalábbis a „szociális partnerviszonyt” megvalósító modern rendszerekben, illetve a „jóléti államban” megtestesülő egyfajta „társadalmi szerződés” révén - a kompromisszumos megegyezések útjára léptek. Sőt, már Marx idejében is nyilvánvaló volt a munka és a tőke kiegyezésének lehetősége és ténye - legalábbis bizonyos „nemzeti” célok jegyében, konkrétan és Marx által is említetten a más országok „kizsákmányolásának” közös érdeke alapján. Igaz, ez a tőkét képviselő „burzsoá nemzetek” és a munkát képviselő „proletárnemzetek” antagonizmusaként is értelmezhető volt.

Az antagonizmus fogalmánál is problematikusabb azonban a „munka” és a „tőke” fogalmának általános értelmezése. A tőkének mint több pénzt „fiadzó” pénznek a titkát, eredetét és lényegét Marx a mások élők munkája által termelt *értéktöbblet* (vagyis az új értéknek a munkaerő saját értékét, újratermelése társadalmi költségét meghaladó része) kisajátításából és felhalmozásából vezette le és anyagi formájaként (mint fizikai tőkét) a monopolizált, másokat kizáró magántulajdonban levő termelési eszközöket, vagyis az élők munkán kívül a termelés folytatásához szükséges eszközöket jelölte meg. Ezeknek az eszközöknek (nyersanyagoknak, gépeknek, berendezéseknek, épületeknek, sőt egész üzemeknek) mint fizikai tőkének, illetve a fizikai tőke pénzbeli formájának a teljes vagy részleges tulajdonára, vagyis a tőketulajdont képviselő értékpapíroknak, részvényeknek a megvásárlására azonban az élők munka ellenértéke egy részének *megettakarítása* révén is szert lehet tenni. Legalábbis, ha már a munkabérek (amint azt *Ricardo*val ellentétben

9 A marxi „újratermelési sémák” a gazdaság két, egymás számára termelő és piacot biztosító szektorának, nevezetesen a termelési eszközöket gyártó I. és a fogyasztási cikket termelő II. szektor input-output kapcsolatait, vagyis az ágazati kapcsolatok rendszerét vázolják fel egy matrix formájában. E sémák nemcsak a szovjet típusú „népgazdasági tervezés” elméleti és módszertani kiindulópontjává váltak annak idején, hanem a Nobel-díjas *Leontief* professzor híres input-output táblázatainak és elemzéseinek is koncepcionális előzményeit jelentik. Voltaképp a gazdaságban (akár nemzetgazdaságról, akár világgazdaságról legyen is szó) a termelés, értékesítés és újratermelés megismétlődő körforgásának zavartalanságához, vagyis a dinamikus egyensúly fenntartásához szükséges arányokat határozzák meg. Az input-output kapcsolatok figyelembevételével különösen fontos a külföldi tőke beruházásai hatásának vizsgálatában, különösen a foglalkoztatottság szempontjából, hiszen nemcsak az számít, hogy hány „kapun belüli” munkahelyet teremtenek, hanem főként az, hogy mennyi képződik az input-output kapcsolódások révén a helyi kis- és közép-vállalatoknál. (Egyébként ebből a szempontból is érthetetlen a „multik” és a hazai kis- és középvállalatok közötti input-output kapcsolatok serkentésére törekvő kormány részéről Marx tudományos nézeteinek ignorálása és munkásságának egyoldalú megítélése.)

Marx helyesen feltételezte) elszakadtak a létminimum színvonalától. Ma már az élőmunkát végzők nagy tömege akár ilyen módon, vagyis részvények birtoklása révén, akár pedig a megtakarított összegek kamatozó bankbetétek vagy kötvények formájában való tartása folytán tőkejövedelmet is élvez.

Nemcsak a tőkének a feltételezetten monopolisztikus, vagyis másokat, pontosabban a saját munkából élőket kizáró tulajdonának a társadalom egy meghatározott, szűk rétegére korlátozottsága vitatható (sőt, a viszonylagos tulajdonmegosztást, vagyis a tőketulajdon erőteljes koncentrátságát figyelembe véve ez a feltételezés talán kevésbé is), hanem és főként a produktív élőmunka leszűkített értelmezése. Ha ugyanis a marxi értelemben vett társadalmi újratermelés egész folyamatát, benne a legfontosabb, *Marx* által az új érték egyedüli forrásaként feltételezett termelési tényezőnek, az emberi munkaerőnek mint fizikai és szellemi képességnek az újratermelését vesszük figyelembe, akkor aligha lehet az értéktöbblet-termelő munkát kizárólag vagy akárcsak elsődlegesen az anyagi javak termelésében kifejtett fizikai munkára korlátozottan értelmezni. A marxi értelemben vett társadalmi újratermelésnek, különösen pedig a társadalmi fejlődésnek a folyamatában nagyon is nélkülözhetetlen, társadalmilag hasznos és az értéktermeléshez is közvetve hozzájáruló munkát végeznek - többek között - a jövő munkaerő-generációját felnevelő *szülők*, a munkaerő szellemi képzésében résztvevő *oktatók*, egészségének megőrzésében szerepet játszó *orvosok*, a vállalatot irányító menedzserek, a jogrendet és közbiztonságot védő személyek, stb.. Következésképpen a tőkével szembeállított munka világa is sokkalta összetettebb és bővebb körű, mint ahogy az a kizsákmányolási koncepcióhoz tapadó antagonizmus fogalmából következik. A 19. századi ipari munkásosztálynak ma már legfeljebb csak nyomai, maradványai lelhetők fel a fejlett tőkés országokban.

Marx a tőkés piacgazdaság természetes tulajdonságának tartotta a *ciklikus* mozgást, vagyis a gazdaság fellendülését követő visszaesést, illetve megfordítva. Ez szerinte összefügg az említett ellentmondásoknak, elsősorban és különösen a termelés és a fogyasztás közötti, túltermelési válságokhoz vezető, valamint a termelés fokozott szervezettsége és a piaci anarchia közötti ellentmondásnak, valamint a dinamikus egyensúlyhoz szükséges szektorális arányoknak az alakulásával, következképpen az egyensúly rendszeres megbomlásával, majd átmeneti helyreállításával.

A tőkés piacgazdaságban, mind az egyes nemzetgazdaságok piacgazdaságában, mind pedig (értelemszerűen) a világgazdaságban a gazdasági fejlődés az említett belső ellentmondások következtében szükségszerűen együtt jár az egyensúly felbomlásával. A piacgazdaság ciklikus mozgása folyamatában ezeknek az ellentmondásoknak olyan mértékű kieleződésére kerül sor, hogy az időről-időre kirobbanó *válsághoz* vezet. Minthogy azonban a válság a termelésnek a nagyarányú, de az egyes területeken (ágazatokban vagy országokban) igen eltérő mértékű visszaesését, sőt, bizonyos termelési kapacitásoknak is a pusztulását váltja ki, éppen ezáltal hidálhatja át azokat az aránytalanságokat, amelyek a nemzeti vagy nemzetközi gazdaságon belül a termelés és a fogyasztás, illetve fizetőképes kereslet alakulásában, a gazdaság különböző szektorainak növekedésében és kereslet-kínálati viszonyaiban egyensúlytalanságot okoztak.

Az egyensúlyt tehát végső soron az időszakonként vissza-visszatérő *válság* állítja helyre, legalábbis átmenetileg. Mégpedig azért, hogy a „főlös” termékeknek és a kihasználatlanságra kárhözott termelési kapacitások egy részének is a pusztulását hoz-

za. Így - súlyos társadalmi költségek, áldozatok és feszültségek árán - biztosítja, hogy az alacsony szinten helyreállított (tökéletlen) egyensúly talaján újra meginduljon a gazdaság felfelé ívelő mozgása. A válság, illetve az általa helyreállított egyensúly válik tehát a gazdasági felélnkülés és fellendülés újabb hullámának kiindulópontjává - a ciklus szabályainak megfelelően.

Végső soron a marxi elméletben is megtalálható tehát a tőkés piacgazdaság automatikus egyensúly-mechanizmusának és a folyamatok (bizonyos, társadalmilag megszabott határok között) reverzibilis jellegének a feltételezése. Ez értelemszerűen a tőkés világgazdaságra is vonatkoztatható. Az egyensúlynak, még a tökéletlen egyensúlynak is, a helyreállása azonban e koncepció szerint a ciklus mélypontján, vagyis igen alacsony szinten következhet csak be, sőt, ez a mélypont egyre távolabb is kerülhet a „tökéletes egyensúly” állapotától.

Marx politikai gazdaságtana - mint az eddigiekből is kitént - főként a *kapitalizmus* mint társadalmi-gazdasági makró-rendszer társadalmi viszonyaiban gyökerező és újratermelő *egyenlőtlenségek*, valamint az azok nyomán rendszeres válságokban megnyilvánuló gazdasági *egyensúlytalanságok* feltárására vállalkozott. A tőkés piacgazdaság működésének elemzésében *Marx* a kizsákmányolás módjának, technikájának megvilágítására törekedett, és az értéktöbblet piaci csere formájában való kisajátítását nemcsak az adott országon belüli jelenségként fogta fel, hanem a nemzetközi kereskedelem és a külföldi tőkeberuházások révén létrejövő kizsákmányolás lehetőségeként is. Mindemellett a többlet kisajátításának, a kizsákmányolásnak a tőkés változatát a kizsákmányoltak szempontjából is kedvezőbbnek ítélte meg minden korábbi változathoz képest, és mind a nemzetközi kereskedelemben való részvételt, mind pedig a külföldi tőkeberuházások befogadását – az egyenlőtlen csere és a profitkivonások vesztesei számára is – a termelőerők fejlődését elősegítő tényezőknek minősítette. Sőt, a gyarmatosításnak is hasonló hatást tulajdonított, bármennyire is elítélte annak kegyetlen és embertelen megnyilvánulásait.

Az emberiség történelmére vonatkozó vizsgálódásában és történelem-filozófiájában *Marx* voltaképpen egy *általános fejlődélméletet* is megalkotott. Nevezetesen azért, hogy a társadalmi fejlődést meghatározó legfőbb termelőerőként az *emberi munkát*, annak értékalkotó, sőt termék-, illetve értéktöbblet képező képességét jelölte meg, a fejlődés irányát és szakaszait pedig e termelőerő megállíthatatlan növekedése és a „*termelés társadalmi viszonyai*” között képződő dialektikus ellentmondás kieleződésének és feloldásának sorozata alapján határozta meg. Ebben a sorozatban meghatározó szerepet az osztályharcban megnyilvánuló emberi cselekvésnek, a mindenkori elnyomott és kizsákmányolt osztály forradalmi fellépésének tulajdonította. A gazdaság növekedésének evolúciós folyamatát eszerint minőségi változást hozó forradalmak szakítják meg – mindaddig, amíg meg nem születik a kizsákmányolás és elnyomás nélküli ideális, új közösségi társadalom. Ennek az új társadalomnak a megszületését egyfelől az ipari kapitalizmus termelőerőinek magas szintre fejlődése, másfelől az ipari munkásosztály számának, arányának és szerveztségének növekedése készíti elő.

Társadalom-elméletében a mindenkori „*termelési módot*”, vagyis a termelőerőket és a termelésnek a tulajdonviszonyok, munkamegosztási viszonyok és jövedelemelosztási viszonyok együttesében megnyilvánuló társadalmi viszonyait tekintette annak az „*alapnak*”, amelyre épül az adott társadalom előbbi által meghatározott jogi, intézmé-

nyi, politikai, kulturális és erkölcsi „felépítménye”. Ezt a feltételezett oksági összefüggést későbbi követői abszolutizálták, ellenfelei pedig szemére vetették mint a gazdasági determinizmus megnyilvánulását. Az utóbbiak megfedkeztek arról, hogy *Marx* minden vonatkozásban a *humán tényezőt* és az emberek közötti társadalmi viszonyokat állította előtérbe, vagyis a gazdaságit is ennek megfelelően mint társadalmi értelmezte. A társadalmi formációkra vonatkozó elméletével *Marx* egyszerűsített a *komparatív* (társadalmi) *rendszerek* politikai gazdaságtanát is gyarapította.

Fejlődélméletének elvont filozófiai tételekbe fogalmazása, illetve a hegei hatást is tükröző filozófiai tételek alapján való kifejtése és egy absztrakt modellben való leegyszerűsítése folytán¹⁰ *Marx* a társadalmi fejlődés egyfajta *jövőképét* is felvázolta. Ezzel azonban nemcsak az *utópiák* világába tévedt, hanem egy aktuál-politikai célú, követői által politikailag manipulálható *ideológiának* is megteremtette az alapját.

Amennyiben pedig az egymást követő társadalmi formációkat az egyes nemzetek, illetve országok fejlődési szakaszaiként értelmezte, vagyis a kapitalizmust is mint nemzeti rendszert (ezáltal ellentmondva pl. a világgazdaságról, illetve világpiacról mint a tőke „természetes működési szférájáról” tett saját megállapításának), annyiban ő is az *unilineáris fejlődés koncepcióját* fogalmazta meg. Erre vall az a megjegyzése is, hogy a fejlettebb, ipari társadalom a kevésbé fejlett számára annak jövőbeli képét mutatja.

Marx tudományos elméletének *vulgarizálódása és politikai ideológiává torzulása* nagymértékben az eredeti marxi elmélet későbbi, politikai célokkal összefüggő eltorzításának, *Lenin* és mások által végzett „korrekcióinak” és „továbbfejlesztésének”, főként pedig a sztálini, illetve sztálinista manipulációknak, dogmatikus apológiáknak a következménye. Szerepe volt azonban annak az ellentmondásnak is, amely *Marx* mint teoretikus és *Marx* mint politikus „kettős lényéből” fakadt. Ebből következett ugyanis, hogy egy természeténél fogva absztrakción alapuló elmélet a politikai cselekvés közvetlen irányítására alkalmazandó eszközként is megfogalmazódott, pl. a *Kommunista Kiáltványban*. Másrészt nyilvánvalóan összefüggött a magában a marxi elméletben - legalábbis annak végkövetkeztetéseiben - eredetileg is fellelhető bizonyos *következetlenségekkel*.

Egyfelől éppen *Marx* világította meg a gazdasági folyamatok, a piacgazdaság, az áru és a munka kettős jellegét és ezek két oldalának egymást feltételező és tagadó összetartozását. Másfelől viszont az áru, a pénz és a tőke féltése ellen érvelve végül is egy csak naturáliákban, kizárólag a használati értékek szerint gazdálkodó, áru, pénz és tőke nélkül működő, a piaci mechanizmust teljesen kiiktató, vagyis értelemszerűen és szükségképpen központi elosztást megvalósító társadalmi-gazdasági rendszernek, a kommunizmusnak a vízióját vázolta fel. Ebben a rendszerben feltételezése szerint – mint már említettük - *nemcsak a piacnak nincs helye, de az államnak sem*, amelyre mint az osztályuralom fenntartásához nélkülözhetetlen erőszak-szervezetre az osztályok nélküli kommunista társadalomban már nincs többé szükség. Így viszont pusztán logikailag is

10 Lásd az anyagi lét és a társadalmi tudat, valamint a gazdaság és a politika viszonyára vonatkozó, továbbá a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásról, a társadalmi elidegenedésről szóló stb. tételeket vagy éppen a tézis-antitézis-szintézis logikájában ábrázolt formációtörténeti kereteket, stb.

felvetődik a kérdés: Ha sem a piac, sem az állam nem végzi el az erőforrások és jövedelmek elosztásának, valamint a gazdasági cselekvések koordinálásának feladatát, akkor hogyan képes egy ilyen rendszer működni?!

Ráadásul a materialista világnézet képviselőjeként elkönyvelt *Marx* a jövő általa óhajtott közösségi társadalmában az emberi viselkedést illetően *naivan idealista* elképzelésről tett tanúságot, amennyiben feltételezte, hogy a kommunizmusban a társadalom minden tagja képességei szerint maximális erőfeszítéssel végzi a közösség javainak gyarapodását szolgáló munkáját, és a megtermelt közös javakból csupán tényleges szükségletei szerint vesz igénybe.

Logikai következetlenség mutatkozik abban is, hogy miközben *Marx* a társadalmi fejlődés folyamatában meghatározó szerepet tulajdonított az ellentmondások dialektikájának, erről a jövőbeli rendszerről, illetve társadalmi formációról azt is feltételezte, hogy az már *ellentmondásoktól mentes*. Továbbá annak ellenére, hogy a kapitalizmus működésében a prekapitalista társadalmakra jellemző nyílt, gazdaságon kívüli erőszak fölöslegessé válását tételezte, a jövő ideális társadalmát és piac nélküli gazdaságát pedig az állam elhalásával együtt, vagyis az erőszak szervezete nélkül képzelte el, az oda vezető társadalmi cselekvés lényeges eszközeként és módjaként mégis a gazdaságon kívüli nyílt erőszakot, a hatalom forradalmi megragadását és proletárdiktatúráként állami formában való alkalmazását¹¹ jelölte meg.

Marx egyébként a gazdasági kényszer rendszerének megteremtésében is a „bábaként” közreműködő nyílt erőszak szerepét, az „eredeti tőkefelhalmozás” kegyetlen módszerekkel végrehajtott folyamatának, a termelők termelési eszközeiktől való erőszakos megfosztásának történelmi funkcióját hangsúlyozta, mint ahogy a rendszer majdani átalakításában, a gazdasági kényszer megszüntetésében, a „kisajátítók kisajátításában” is a nyílt, forradalmi erőszak szükségességét. Ebből nemcsak az államhatalom megragadásának és ellentétes osztálytartalmú felhasználásának, vagyis a „proletárdiktatúrának” a koncepciója következett, hanem a világrendszer forradalmi úton való átalakításának, a világgforradalomnak a feltételezése is.

Az elemzés és cselekvés „nemzeti” szintjén még logikusnak, sőt, a 19. századi osztályviszonyok között még reálisnak is tűnhetett az ugyanazzal a tőkésosztállyal szemben alárendelt függőviszonyban lévő és általa kizsákmányolt proletártömegek forradalmának az államhatalmat megragadó történelmi tetteire vonatkozó tétel. Legfeljebb az állam ezt követő szerepére vonatkozóan támadhattak kétségek mind a függő viszony és kizsákmányolás megszűnésének tételezése, mind pedig az „állam elhalásának” marxi tétele szempontjából is. A proletárok „világgforradalmának” koncepciója azonban már nemcsak a világállam, vagyis egy világszinten megragadható hatalom hiányának tényével került *ellentmondásba*. Nyilvánvalóan ellentétbe került a nemzetközi csere egyenlőtlenségéből hasznot húzó „burzsoá nemzetek” és az általuk kizsákmányolt „proletár nemzetek” közötti egyenlőtlen viszonyra, egyes fejlett országok munkásainak a külföldi

11 Nem minden irónia nélkül, de mindenképpen indokoltan jegyzi meg *J. M. Buchanan* (2003), hogy „a marxisták elítélik a kormányzatokat ...mint az osztályérdekek kiszolgálóit, de szerintük azok a kormányzatok, amelyek a forradalom után lennének megteremthetők, egyszerre mindentudóvá és jóakaratóvá válnának”. (17. o.)

tőkeberuházások révén a nemzetközi kizsákmányolás profitjaiból való részesedésére vonatkozó, nem kevésbé marxi tételekkel is. Nem is szólva arról az ellentmondásról, hogy a világtársadalomnak egy világforradalomban az előbbiek alapján leginkább érdekeltnek feltételezhető része, vagyis az elmaradott országok tömegei a nem gazdasági erő szempontjából is csak egy gyengébb hatalmi eszközt, saját országuk erőtlenebb államhatalmát szerezhetik meg, míg a világforradalom által leginkább veszélyeztetett osztályok, illetve országok a minden szempontból erősebb államoknak a birtokosai.

Marx jövőre vonatkozó elgondolásaiban így nem kapott helyet a gazdasági kényszer oldódása, fokozatos csökkenése, vagy a munkavégzés vonatkozásában annak általános-sá válása, illetve a gazdasági erőszak ellentétes irányban való alkalmazása, és az „ellensúlyozó erők” szerveződése. Ebből egyenesen következett a *reformizmus elutasítása* mind a kapitalizmus „nemzeti” rendszere esetében, mind pedig a világrendszer demokratikus átalakítását, átalakíthatóságát illetően.

Végző soron azt lehetne mondani, hogy *Marx* ahhoz az orvoshoz hasonlítható, aki bár kiválóan diagnosztizálja a kórt, és a kórokozó működésének, végző soron halálhoz vezető hatásának pontos leírását adja, de mégis rosszul ítéli meg a betegség kimenetelét. Megfelelkezik ugyanis az élő szervezet ellenállásáról, ez utóbbiban kitermelődő „ellensúlyozó erőkről”. Márpedig épp az ilyen társadalmi „ellensúlyozó erők” azok, amelyek megváltoztatták a 19. századi kapitalizmus arculatát (legalábbis a fejlett országokban).

HIVATKOZÁSOK

- Buchanan, J. M. (2003), Public Choice, Politics Without Romance. *Policy*, 19/3. 13-18.
Marx, K. (repr. 1961), A tőke. I-III. Kossuth Könyvkiadó
Szentes, T. (2011), Fejlődés-gazdaságtan. Akadémiai Kiadó
Szentes, T. (2009), Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája. Mapvilág Kiadó